

УДК 821.162.1Грабовський М.

Ірина Руденко

Національна академія СБ України, м. Київ

ЖАНРОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ ПОЛЬСЬКОГО КРИТИКА М. ГРАБОВСЬКОГО

У цій статті йдеться про піджанрові різновиди критичних листів польського літературного критика і громадського діяча XIX століття Міхала Грабовського. Також увагу зосереджено на змісті кореспонденції вченого. З огляду на висловлені враження та оцінки літературознавця стосовно тогочасної польської та світової літератури.

Епістолярна спадщина становить невід'ємну частину творчого доробку М. Грабовського, допомагає глибше й точніше вивчити його життя, творчість, погляди та ідеї, оскільки складається з відомостей, які з тих чи інших причин не могли бути опублікованими в тогочасних часописах і програмах. Епістолярій митця охоплює проміжок часу з 1823 по 1863 рік, тобто майже весь творчий період польського літератора.

Метою нашої розвідки є виявити, які види кореспонденції були характерними та систематизувати їх щодо видозмін у часі.

Аналіз жанрової природи критичного листа у спадщині М. Грабовського дозволив виокремити низку піджанрових різновидів. Лист-програма дії, де акумульовано систему принципів літературної критики з метою зміни чи поліпшення рецензованого об'єкту (лист до Б. Залеського від 08.12.1825); лист-автокоментар (пояснення-виправдання) є продовженням літературної полеміки, викликані критичною статтею або попереднім листом (до Б. Залеського від 20.10.1824); лист-намір дії та вчинків, які мали перспективний характер особистісної автопрезентації та імагологічного підтексту (до А. Пшездзецького від 17.04.1842). Листування М. Грабовського мало амбівалентний характер. З одного боку, це була перевірка майбутнього критичного концепту, з іншого – його оприлюднення. У перший період це мало приватно-публічний характер, у другий – публічно-приватний, де відмінністю виступала ознака загальнодержавного й партикулярного, а також адресність тексту.

Більшу частину кореспонденцій М. Грабовського займає аналіз художніх творів, а також розгляд теоретичних питань з літературознавства. Чимало важливих думок, висловлених у листах, знаходили пізніше певну модифікацію в рецензіях та критичних замітках митця, які систематично з'являлися на сторінках польських часописів. У цидулі від 4 березня 1844 р. до Г. Жевуського він писав: "Велика частина моєї кореспонденції є літературно-критичною" [2: 338].

© Ірина Руденко, 2013

Дебютом молодого критика стала рецензія на "Балади і романси" С. Вітвіцького, що також знайшла певний відгук і в приватному листуванні. Так, у листі до Б. Залеського від 20 жовтня 1824 р. М. Грабовський писав: "Якщо це романтичність, я щиро прагнув би, щоб її ті духи й упирі задушили. Без жартів тобі скажу, що я рідко коли був так неприємно вражений <...> Усі помилки Міцкевича без іскри його генію. Проза римована недбало, і, як на мене, Марцінковський пише краще" [2: 3]. Наведена цитата є також близькою до фрагменту з його згаданої статті [4: 53]. У цій же кореспонденції літератор стисло висловив загальну думку про найяскравішого представника польської літератури А. Міцкевича, який викликав у нього суперечливі емоції: "У Міцкевича бачу погану школу, великі помилки, але це геній, промінь світла якого найтемніші хмари розганяє" [2: 3]. На противагу цьому, у С. Вітвіцького автор епістоли не знаходив жодної правдивої думки чи "правильного" образу, а найгіршим вважав хиби в "знанні" життя, зокрема нерозуміння предмету опису [2: 4].

Значну частину переписки польського митця займають розповіді про те, які художні твори доводилось читати М. Грабовському, а також про його погляди на вивчення наукових трактатів із філософії та літературознавства. Так, наприклад, пишучи до Б. Залеського від 30 травня 1824 р., він згадував про оглянуту ним філософську працю французького мислителя Бернардина де Сен П'єра "Дослідження природи".

Як уже зазначалося в попередньому розділі, кілька епістол автор присвятив критичним роздумам про російську літературу та її митців. Він високо поцінував вірші О. Пушкіна, згадував поезії "О святом Михаїле Тверском" К. Рилєєва, "Вольное дитя" В. Туманського, захоплювався творчістю В. Жуковського, М. Гнедича, М. Лобанова, А. Дельвіга, І. Крилова та багатьох інших. Наводив фрагменти пушкінської "Черкесской песни" у власному перекладі польською мовою. На жаль, більшість із них була усунута упорядником листів. М. Грабовський писав про згаданих російських авторів із великою повагою, і визнавав, що Польща вже давно не мала подібної талановитої плеяди письменників, які на той час були в Росії [2: 25].

В іншому письмовому посланні до Б. Залеського, від 24 лютого 1825 р., польський критик писав про "Валенштейн" Ф. Шіллера. Ця драматична поема повністю відповідала уявленням М. Грабовського про історичну драму. Її трагічність ґрунтувалася на реаліях життя, що для митця було важливим показником [2: 13]. Тут же знаходимо приємний для нього випадок про те, що, за пару днів до прочитання творів Ф. Шіллера, йому вдалося написати кілька рядків елегії, яка чимось нагадувала "Сон" Дж. Байрона. Власні поетичні строфи М. Грабовський процитував у цій епістолі, де й виказав своє

здивування, оскільки у "Валенштейні" теж знайшов подібну за своїм змістом думку [2: 14].

Загальний характер кореспонденцій М. Грабовського має почасти песимістичний темперамент. 16 лютого 1825 р. він писав Б. Залеському: "Напевно, немає в тебе нікого, хто б смутніше за мене дивився на життя" і продовжував: "Страждання є основою життя" [2: 10]. Але, на жаль, автор не розкрив причини свого обтяжливого, гнітючого стану. У цей період він перебував у Варшаві. Можливо, завадою стало нерозділене кохання до співачки, яке мало місце на той час. Відома лише одна жартівлива кореспонденція за весь період переписки М. Грабовського із Б. Залеським. Так, 17 лютого 1826 р. автор розповідав про свої відвідини Києва разом із Я. Креховецьким. Автор змальовував, як вони жартома читали роман "Поята, дочка Лездейки" Ф. Бернатовича й "Марію" А. Мальчевського. Лише в цій епістолі не знаходимо того журливого настрою, яким пронизана більшість його кореспонденцій. М. Грабовський приділив увагу роману "Марія". Автор листа не розумів, як можна було такі повні енергії помисли "вдягти" в "ненатуральність", і цим зіпсувати такий дивний "ефект" предмету темнотою стилю. Критик навіть висловлював сумнів чи зрозуміють "Марію" в Польщі [2: 35].

З великою приємністю прочитав польський митець статтю К. Підвисоцького "Про Францішка Карпінського", про що говорив у листі від 1837 р. до автора розвідки. На думку критика, лише К. Бродзінський писав замітки на такому високому рівні, і не годиться ховати в столі такі студії, а необхідно вислати їх до друку. У цій же епістолі він висловив удячність за нотатки, які К. Підвисоцький зробив щодо дослідження М. Грабовського про французьку літературу [2: 61]. В іншій відповіді до К. Підвисоцького, від 27 травня 1838 р., М. Грабовський зазначав, що отримав відповідь від А. Тишинського, який прагнув, аби його роман у листах "Американка в Польщі" був у рідній країні тим, чим для німців був трактат "Про Німеччину" Ж. де Сталь [2: 65]. На жаль, ці писання А. Тишинського до М. Грабовського нам не відомі.

У листі М. Грабовського до К. Підвисоцького від 17 серпня 1838 р. йшлося про маловідомого польського поета Болеслава Копієвського, який надрукував у 1838 р. в часописі "Русалка" вірш "Плавець". Молодий митець серйозно зацікавив досвідченого критика, і останній вважав його талановитим літератором, без зайвих сентиментів указуючи на переваги й недоліки поезії молодого автора. М. Грабовський аналізував і роман Б. Копієвського про Тарновського (на жаль, назви твору автор епістоли не подає), констатує, що його сцени загалом заслуговували позитивної оцінки, потребуючи серйозного доопрацювання: "Зрілість таланту, –

зазначав він – як і будь-яку іншу зрілість, дають лише роки та наполеглива практика. Якщо цього немає, єдиним джерелом до пришвидшення набуття цієї зрілості є студіювання історії, тобто присвоєння собі досвіду інших. Як на мене, інші книжки є небезпечними для людини, яка хоче стати оригінальним письменником" [2: 68].

Обмінюючись працями, літератори висловлювали враження та оцінки творів, що їм були надіслані. Так, 16 жовтня 1839 р., М. Грабовський дякував Ю. І. Крашевському за позитивні відгуки про "Літературу і критику" [2: 93]. У відповіді Ю. І. Крашевський згадував рецензію М. Грабовського на історичний роман Д. Магнушевського "Помста пані Урсули" (1839). Він не дискутував, а доповнював своїми думками оцінку твору тим, що не сказав М. Грабовський, бо для цього роману, на його думку, характерна "дикість стилю, невідповідність характерів" і т.д. [2: 96].

Аналізуючи "Вітольорауду", критик вважав лише Ю. І. Крашевського істориком свого часу, який міг дорівнятися до французьких дослідників Й. Т'єррі та Й. Капєфіга. Інші ж, такі як "Даниловичі, Онацевичі й т.п. лише накопичують матеріали, а не використовують" [2: 112]. Але тут же зауважив, що Ю. І. Крашевський не до кінця оцінив метод В. Скотта, і, таким чином, беручи за зразок твори різних митців, марнував свій таланти [2: 115–116]. Ю. І. Крашевський вислав М. Грабовському спочатку п'ять, а згодом іще десять екземплярів "Вітольорауди" і просив розглянути "так суворо, як тільки можеш" [2: 160]. Задовольнивши прохання Ю. І. Крашевського, М. Грабовський коротко висловився про "Вітольорауду" в епістолі від 8 січня 1841 р.: "Жоден із поетів, яких мала і має Польща, не дав їй більшого шедедру ніж той, яким ти нас обдарував <...> При цьому величезною заслугою є те, що ти показав приклад величної й правдивої народної поезії, коли інші наші поети, наприклад Міцкевич, пишуть чарівні речі, але на помилковий, закордонний кшталт, який втратить колись свою цінність". У примітці зазначено, що йдеться про "Пана Тадеуша" А. Міцкевича [2: 181, 182]. Позитивно відгукнувся М. Грабовський і про роман Ю. І. Крашевського "Завжди бідна", нічого конкретно не зауважуючи, а лише констатує, що прочитав його із насолодою [2: 151]. Також митець згадував про надіслану до "Атенеум" статтю "Світ і поет Ю. І. Крашевського", зазначаючи, що вона не стільки є рецензією, скільки просто виказом думок про релігійність. "Говоримо про навернення до віри; якщо це насправді так, то кожен із нас повинен доводити це вчинками, а критик – способом думок і відчуття. Що стосується мене, то я переконаний, що це тягне за собою не лише великі зміни з морального боку, а й у сфері мистецтва, тобто його характеру, прагнень та історії. Про це все закидаю лише думки, але дасть Бог, прокладу

кращий шлях до цієї обширної й цілком нової країни критичних поглядів." [2: 156].

У листі до К. Підвисоцького від 24 вересня 1840 р. знаходимо цікаві роздуми критика про те, який шлях повинен пройти митець, аби стати справжнім письменником. М. Грабовський вважав, що жоден письменник не виступає одразу із власною манерою написання, а поволі її виробляє. Перші праці автора повинні містити щось загальне, а потім декламаційне, витворене, і лише згодом він візьметься за річ легше, ширше, по-своєму. У цей період проявиться його письменницький індивідуалізм. Також він навів оцінку творчості К. Підвисоцького, виразив своє ставлення до нього: "Ти вже наблизився до цього у своїх останніх статтях, між якими і твоїми першими працями про Карпінського уже значна різниця, і спостерігається розвиток, який можна побачити в кожного письменника, що вчиться. Ідеться лише про те, аби ти писав щораз більше й частіше" [2: 162].

Як зазначалось у попередніх розділах, М. Грабовський дуже високо цінував творчість і погляди Г. Жевуського. В одному з листів до Ю. І. Крашевського, від 6 лютого 1841 р., критик писав про нього: "Таких творів як "Пам'ятки Северина Соплиці" в нього тьма, і один кращий від іншого <...> Я не знав його раніше особисто, а зараз дивлюся на нього з обожнюванням, бо це, напевно, найгеніальніша людина, яку я зустрів у житті" [2: 187]. Далі автор давав поради адресатові щодо часопису "Атенеум", який Ю. І. Крашевський на той час випускав у Варшаві: "Дивимося на познанську пресу: вони мають нехороший дух, але мають. "Атенеум" повинен мати свій <...> Нічого не надасть журналу такого яскравого забарвлення, як коли він буде просякнутий релігійним духом і переконанням <...> У способі бачення католицької науки історія мистецтва, політика виявляється з абсолютно нових кутів зору" [2: 190]. Продовжив критик свою думку і в наступній кореспонденції від 27 березня 1841 р.: "Власне з католицької точки зору все може відкритися в новому й цікавому розрізі, що наповнить його незнайомою цікавістю. Історія, суспільні науки, мистецтво, навіть природничі науки заслонили б увесь світ, такий недосконалий і такий незнайомий, ніби з нього щойно зійшли води людського потопу" [2: 199]. У кореспонденції до Г. Жевуського від 28 березня 1841 р. польський літератор згадував, що "Пам'ятки Северина Соплиці" можна назвати шедеврами, повинні такими ж і зостатись, і коли їхній автор і далі писатиме в подібному дусі, то повторить найбільші світові трактати, а якщо розширить тематичні рамки – створить власне польський роман [2: 212]. Такі думки М. Грабовського на початку 40-х рр. пояснювалися наверненням до християнства, що яскраво відбивалось і на його творчих поглядах.

По-різному оцінював М. Грабовський і творчість А. Міцкевича. У жодній його друкованій праці ми не виявили подібних думок, але в кореспонденції зустрічаємо не лише позитивні, а й не завжди справедливі, досить прискіпливі критичні висловлювання щодо творчого стилю польського генія. Так 4 травня 1841 р. він писав Г. Жевуському: "У нас відомий поет (про А. Міцкевича "Пан Тадеуш" – І. Р.) литовське сусідство і сучасні події хотів піднести до колишньої величності, і, окрім значних красот і величезного таланту, натворив фальшивості й нерівності" [2: 223].

В одному з листів М. Грабовський зазначав, що читав відгук К. Підвисоцького щодо "Майстра Твардовського" й майже на всі докори та осуди не погоджувався. Критик інакше оцінював цей досконалий, на його думку, твір. Несправедливим звинуваченням вважав М. Грабовський зауваження, що автор "слабне" в кінці, основа цілої повісті, узята з легенди, опрацьована в такий спосіб, "як ніхто не зумів". М. Грабовський не приховував, що в інших повістях Ю. І. Крашевського вище згадані закиди були б слушними, але не тут: "Насправді цим твором ти стоїш на вершині своєї слави. Усе, що було із сучасних творів над тобою, стали під тобою, але, власне, показавши силу свого таланту, так-сяк закінчив цей твір" [2: 230].

Вартий уваги також лист до О. Пшездецького від 25 серпня 1841 р., який свідчить про обізнаність і орієнтацію М. Грабовського в літературі свого часу, коли пильної уваги польського майстра не оминали навіть маловідомі поети-початківці. М. Грабовський повідомляв, що читав вірші Юделка Качки. Проти цього поета у нього виникло два упередження: щодо передчасно заявленої геніальності та заклики "проти євреїв". Друге він пояснював корінним польським походженням поета. Перший же закид М. Грабовський списував на те, що "бути поетом, коли ще молоко під носом не висохло, це річ не з можливих. Поетом, письменником великим є лише той, який серед свого народу, і навіть цілого людства має свою виразну, неординарну особистість" [2: 236–237]. Трохи нижче автор листа рекомендував адресатові познайомитися з творами Ігнація Ходзьки. Деякі його нариси, зокрема "Смерть мого дідуся", вважав М. Грабовський за такі, що знаходяться на найвищому рівні в польській літературі, прекрасні й досконалі. Він наголошував, що Крашевський, згадуючи про ці оповідання в "Атенеум", не віддав їм належної справедливості: "'Смерть мого дідуся' є завершений, повний поезії образ. Кожен штрих на своєму місці. Домінік, який приніс шуку, є, власне, однією з найпрекрасніших деталей, із тих, що свідчать про мистецький розум автора <...> Бачу в Ходзьці поета, рівного Г. Жевуському, тобто перед ними двома нікого не бачу в нашій сучасній літературі" [2: 237–238]. У листі до Ю. І.

Крашевського від 2 листопада 1841 р. М. Грабовський зазначав: "Відчуваю обов'язок написати про "Звичаєві мішанини" Г. Жевуського, ставши певним посередником між ним та ображеною спільнотою. Мені йдеться не про графа Г. Жевуського, а про величезного й ненагородженого в нашій літературі майстра слова" [2: 242]. Як відомо, Ю. І. Крашевський першим позитивно відгукнувся про "Звичаєві мішанини" в "Петербурзькому Тижневику" (1841), але коли твір викликав загальне суспільне невдоволення, зрікся своїх висловлювань, і, попри наполягання Г. Жевуського, другої рецензії так і не написав. У тих же "Звичаєвих мішанинах" був іронічно висвітлений сам М. Грабовський за свою розвідку про "Образ моєї думки" Ф. Бохвіца. Попри те, що майже всі колеги критика, в тому числі й Г. Жевуський, негативно оцінили працю французького мислителя. М. Грабовський багато в чому став на позицію француза, він додав, що найбільша заслуга митців полягає в тому, аби робити літературу "відповідною" до влади. Критик хотів би, щоб як поодинокі їхні праці, так і збірні ("Атенеум") звернули на це увагу, адже їхні прагнення відповідали цілям влади [2: 247].

У кореспонденції до Ю. І. Крашевського від 6 серпня 1841 р. знову знаходимо думки про Ф. Бохвіца: "Не йдеться про те, аби я нічого не вимагав від Бохвіца. Навпаки, я вимагаю багато; насамперед ясності, яка в нього часто зустрічається, але не всюди; потім більшої стислості думок, і, врешті, пізнання школи католицької філософії, до якої він наближається через внутрішній потяг. Я дуже його ціную, але не бажаю, щоб його твердження зоставались без контролю; загалом, як у його інтересах, так і в наших суспільних, бажаю, щоб його слухали <...> з кожного слова, аби про все, чого він торкнувся, точилася розмова, навіть спір. У нашій літературі не буде без філософії, коли почнемо досліджувати філософські питання" [2: 233]. Хотів навіть ці свої зауваження видрукувати в "Атенеум", але з якихось причин вони там не з'явилися.

Як і в більшості епістол, предметом дискусії ставав літературний твір чи письменник. У кількох, зокрема адресованих до Г. Жевуського, обговоренню підлягав Ю. І. Крашевський. На жаль, листів Г. Жевуського не маємо, але відповіді М. Грабовського свідчать, що не в усьому критик погоджувався із графом. Наприклад, він не вважав, що Ю. І. Крашевський у глибині серця мав почуття вищості над ними, а значним його недоліком вважав "відсутність сталих засад. Звідси впливає, що він завжди є поверховим, часто робить помилки" [2: 280]. Такі слова М. Грабовський казав не лише поза очі Ю. І. Крашевському. У його рецензії "Світ і поет Ю. І. Крашевського" знаходимо подібні думки, де критик закидає, що той не тримається постійних принципів, які мав би обрати для себе [3: 157].

У листі до Г. Жевуського від 6 грудня 1841 р. М. Грабовський виразив думки щодо роману Ю. І. Крашевського "Остання з князів Слуцьких", вважаючи це дуже цікавим у багатьох аспектах історичним романом. Критик зауважував, що для укладення цілісності роману, напевно, Ю. І. Крашевському завжди бракуватиме терпіння [2: 252]. У вступі М. Грабовський не знайшов нічого нового, особливо цікавого для уваги: особи й випадки вживані; зате перше побачення каштеляна з князівною було відмінним. У змалюванні образів він спостерігав велику поетичну майстерність. Позитивно відзначив критик також образ господи братів Завішів, сцену коло брами, усі описи битв Ходкевичів і Радзівілів. Врешті, вище описаний роман М. Грабовський визнав не найкращим твором Ю. І. Крашевського [2: 260]. А в черговому листі до Г. Жевуського (від 26 жовтня 1842 р.) критик аналізував прочитані в другому томі "Звичаєвих мішанин" Г. Жевуського статті "Аристократія" і "Стародавня література". Обидві оцінив дуже високо [2: 280], але тут маємо деякі суперечності. Оскільки відомо, що другий том "Звичаєвих мішанин" побачив світ у Вільнюсі 1843 р., а лист М. Грабовського датовано 1842, доводиться визнати, що Г. Жевуський або прислав для оцінки М. Грабовському ще не виданий том, або ж праця побачила світ 1842 р. У листі до Г. Жевуського від 14 червня 1843 р. М. Грабовський навів ряд запитань щодо "Звичаєвих мішанин", на які опоненти графа хотіли б почути від нього відповідь. Серед них: чи всі соціальні стани однаково сприяють розвитку доброго та применшенню злого? Чи немає практичного керування щодо схильності речей до гіршого чи кращого боку? і т.п. Таким чином, критик радить Г. Жевуському написати продовження "Мішанин" [2: 315]. Чи мала результат ця порада, точно не знаємо. Але про подальші дописання твору М. Грабовський у доступній нам кореспонденції не згадував.

Дещо пізніше він зазначав, що прочитав історичний роман О. Пшездецького "Остання з Дульських". Оцінивши загалом позитивно, він додав, що твір навіть є кращим, ніж він сподівався: "Яка прекрасна казка! Як би з неї скористався Вальтер Скотт!" [2: 254]. Далі М. Грабовський аналізував прочитану в "Атенеум" працю російського історика В. Врубльовського "Про Красіцького та оригінальність", не позбавляючи її позитивних рис. Детально розглядав літературознавець окремі епізоди згаданої статті, виділяючи з них три основні. По-перше, не подобалося рецензентові твердження, що польські жінки, в силу своїх моральних переконань, не грали політичної ролі. На цей закид М. Грабовський навів приклад королев Бони, Людвіки та Собеської, котрі вводили в оману своїх чоловіків і впливали на всі державні справи. Іншим неприпустимим твердженням польський літератор вважав думку, що поляки не кохалися й не кохали, тому в польському

мистецтві через суворі пересвідчення і виховання не можна відобразити кохання, бо цього не було в національних звичаях: "Ті, які повторюють, що поляки не кохалися <...> ототожнюють давнього поляка виключно як старого поляка <...> Це велика загальнолюдська особливість, що старі не кохаються як молоді! <...> Кохатися ж молоді так природно, як цвісти квітці" [2: 256]. Тут М. Грабовський виступив як знавець історії.

У листі до Г. Жевуського від 5 грудня 1842 р. М. Грабовський відзначив, що вважав Б. Залеського, Г. Жевуського, С. Холоневського, Л. Штирмера найбільш значущими поетами тогочасності. Тут же він закидав І. Головінському певні вади щодо відсутності критичного бачення. Автор листа це ілюстрував на прикладі твору "Найсвятіша родина", де відкинув рядок вірша, аби проілюструвати досконалість поеми, яка вже без цієї лінійки втратила частину краси й змісту [2: 286].

Після виходу в світ збірки листів М. Грабовського 1934 р., С. Шпотанський у 1935 році писав, що ця кореспонденція впроваджує нас у літературні помисли та творчість М. Грабовського. Усі листи присвячено повністю літературній теорії, літературним питанням, аналізуванню нових книг. "Складається враження, ніби тих людей більше нічого не турбувало" [9: 24].

Список використаних джерел та літератури

1. Святовец В. Ф. Епістолярна спадщина Лесі Українки: Листи в контексті художньої творчості / В. Ф. Святовец. – К. : Вища школа, 1981. – 183 с.
2. Bar A. Michała Grabowskiego listy literackie / A. Bar. – Kraków : Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1934. – 450 s.
3. Grabowski M. Świat i poeta przez J. I. Kraszewskiego / M. Grabowski // Athenaeum. – 1841. – Т. III. – S. 142–169.
4. Grabowski M. Uwagi nad balladami Stefana Witwickiego, z przyłączeniem uwag ogólnych nad Szkołą Romantyczną w Polsce / M. Grabowski // Astrea. – 1825. – № 1. – S. 45–55.
5. Grabowski T. Michał Grabowski, jego pisma krytyczne i pojęcia polityczne / T. Grabowski. – Kraków : Czas, 1900. – 109 s.
6. Jabłonowski W. Z korespondencji M. Grabowskiego / W. Jabłonowski // Tygodnik Ilustrowany. – 1902. – № 41–42. – S. 818–828.
7. Krechowiecki J. Wiadomość o życiu i pismach Michała Grabowskiego / J. Krechowiecki. – Kraków : Czas, 1868. – 53 s.
8. Michał Grabowski. Wybór pism krytycznych / Oprac. A. Waško. – Kraków : Księgarnia akademicka, 2005, – 249 s.
9. Szpotański St. Korespondencja Michała Grabowskiego / S. Szpotański // Kurier Warszawski. – 1935. – № 3. – S. 24.
10. Zaleski D. Korespondencja Józefa Bohdana Zaleskiego / D. Zaleski // Przewodnik naukowy i literacki. – 1899. – S. 1–11.

***Rudenko I.W. Odmiany gatunkowe spuścizny epistolarnej polskiego
krytyka M. Grabowskiego***

*Ten artykuł wyświecła odmiany gatunkowe listów krytycznoliterackich
polskiego krytyka literackiego i działacza publicznego XIX wieku M.
Grabowskiego. Uwaga została skupiona także wokół treści korespondencji
uczonego, w której są wyrażone jego wrażenia i oceny, dotyczące literatury
polskiej i światowej tego czasu.*

***Rudenko I.V. Genre Transformations of Epistolary Heritage of Polish
Critic M. Grabovsky.***

*This article deals with the genre species of critic letters of polish literary
critic and civic leader of XIX c. Michal Grabovskij. Also a lot of attention is
given to the contents of his correspondence, where are much impressions and
appreciations of polish and world literary.*